

27

K E M E T I
K E C S K E M É T

A KECSKEMÉTI KATONA JÓZSEF MÚZEUM ÉVKÖNYVE

2016

CUMANIA 27.

CUMANIA

A Kecskeméti Katona József Múzeum
Évkönyve

27.

Kecskemét
2016

Szerkesztette:
WICKER ERIKA

Olvasószerkesztő:
Bereznai Zsuzsanna, Wicker Erika

Tipográfia:
Veszely Ferenc, Wicker Erika

Tördelés:
Veszely Ferenc

Angol fordítás:
Sárosi Edit

Rajzok:
Balogh Csilla (74.), Győri-Nagy Sándor (320/1-4.), Janzsó Marianna – Wicker Erika (124-128.), Szalai Sándor (160.), Vass-Eysen Ervin (383.), Vida Ágnes (28-33., 89-96.)

Fényképek:
Horváth M. Attila (12/3.), Kiss Béla (11/2-3., 12/2., 276/4., 305/2-3., 325., 326/3., 367/1., 3.), Konecsni György Helytörténeti Gyűjtemény, Kiskunmajsa (260.), Kriston Vízi József (135.), Mala Enikő (326/1-2.), Schill Tamás (145-146.), Somogyvári Ágnes (34.), Tuza Gábor (226-227.), Végh Katalin (367/2., 368.), Zalatnai Pál (384/1.) továbbá a Horváth (11/1., 12/1.) és a Jánosy család (17-18.) illetve a szerzők gyűjteményéből

Borító:
Wicker Erika, Zalatnai Pál

ISSN 0133-6088

A kiadvány megjelenését támogatta:



Kiadja a Kecskeméti Katona József Múzeum
Felelős kiadó: *Rosta Szabolcs* múzeumigazgató

Borító: Részlet Mikoviny Sámuel 1731. évi térképéből
(HM HIM Hadtörténeti Térképtár, B IX a 649.)

TARTALOM

In memoriam

H. Tóth Elvira	7
Dr. Bánszky Pál	13

Régészet – Antropológia

<i>Somogyvári Ágnes:</i> Középső bronzkori temetkezések Kiskunfélegyháza határában	19
<i>Hajdu Tamás:</i> A középső bronzkori Vatyá-kultúra Kiskunfélegyháza–Csányi tanyán feltárt hamvasztásos rítusú temetőjének embertani vizsgálata	35
<i>T. Biró Katalin – Szakmány György – Bendő Zsolt – Kasztovszky Zsolt:</i> Átfúrt kőeszköz töredéke Kiskunfélegyházáról	41
<i>Balogh Csilla:</i> A Duna–Tisza köze avar kori betelepülése	55
<i>V. Székely György – Varga Sándor:</i> Kora Árpád-kori temető feltárása Tiszakécske–Árkus-dűlőben	75
<i>Marcsik Antónia – Molnár Erika:</i> Tiszakécske–Árkus-dűlő 10–11. századi temető humán csontvázanyagának rövid ismertetése	97
<i>Wicker Erika:</i> Árpád-kori állattartás emlékei az M5-ös autópálya Kiskunfélegyháza–Északi csomópontjánál	109

Néprajz

<i>Kriston Vízi József:</i> Túlélő tárgyak nyomában	129
<i>Schill Tamás:</i> Adatok a nád felhasználásához Dunapatajban	137
<i>Bereznai Zsuzsanna:</i> Egy kecskeméti polgári háztartás a 20. század elején	147
<i>Bereznai Zsuzsanna:</i> Madonna Modesta Kecskeméten – avagy egy reneszánsz anekdota világjárása	161
<i>Kürti László:</i> A Kiskunság táncai – antropológiai reflexiók egy régió tánckultúrájáról	177
<i>Tuza Gábor:</i> A kulturális identitás kifejezése két japán babatípus példáján – a Szóraténusz Játékmúzeum kokeshi és daruma babáinak bemutatása	219

Helytörténet

<i>Bánkiné Molnár Erzsébet:</i> Gyárfás István tevékenysége a Jászkun terület közigazgatásában	229
<i>Fábián Borbála:</i> „Előjegyzési ív a villamos világításra” – Kecskemét, 1893.	241

<i>Hajagos Csaba:</i>	Egy nemzeti kulturális fórum vezetőjének őszinte vallomása, avagy hol kezdődött az „ellenzékiesség” 1985-ben Magyarországon	253
-----------------------	---	-----

<i>Mák Kornél:</i>	Kecskemét kulturális ipara	261
--------------------	----------------------------------	-----

Művészettörténet

<i>Sümegei György:</i>	Szobor-kálváriák	269
------------------------	------------------------	-----

<i>Sümegei György:</i>	Kísérlet egy fénykép meghatározására	279
------------------------	--	-----

<i>Horváth Roland:</i>	A Kecskeméti Kereskedelmi Iparhitelintézet és Népbank intézeti- és bérpalotájának építéstörténete és stíluskapcsolatai (1909-1912)	283
------------------------	--	-----

Kultúrokológia

<i>Győri-Nagy Sándor:</i>	A Kis-Sziget. Kultúrokológiai közelkép egy régészeti tájszeletről	307
---------------------------	---	-----

Restaurálás, állagmegóvás

<i>Mala Enikő:</i>	A dunapataji pártaöv restaurálása	321
--------------------	---	-----

Módszertan

<i>Bognár Anikó – Végh Katalin:</i>	Búza – kenyér – élet. Egy kiállítás módszertani kérdései	327
-------------------------------------	--	-----

<i>Győri-Nagy Sándor:</i>	Búza – kenyér – élet. Szakmai megnyitó	369
---------------------------	--	-----

<i>Wicker Erika:</i>	Nagyurak és vezérek. Híres avar leletek a Kiskunságból	375
----------------------	--	-----

<i>Szentpéteri József:</i>	Nagyurak és vezérek. Híres avar leletek a Kiskunságból. Szakmai megnyitó	385
----------------------------	--	-----

A kötet szerzői	387
-----------------------	-----

Summaries	389
-----------------	-----

Balogh Csilla

A DUNA-TISZA KÖZE AVAR KORI BETELEPÜLÉSE¹

A Kárpát-medence közel két és félezer avar kori lelőhelyéről mintegy 70 000 sír került eddig feltárrásra, azonban e nagy számok ellenére máig hiányoznak az olyan regionális vizsgálatok, melyek teljességre törekvő anyaggyűjtéseken alapulnak, és mind a temetkezési szokásokat, mind pedig a tárgyi emlékményt áttekintik. Ezek hiányában azonban számos kérdésre csakis általános és gyakorta pontatlan válaszokat adhatunk.

A Duna-Tisza köze, különösen annak az északi harmada mind a hazai, mind a nemzetközi népvándorlaskor-kutatásban elsősorban a kiemelkedően gazdag leletgyűjtéseiről ismert. Ugyanakkor meglehetősen keveset tudunk az itt előkerült leletanyag döntő többségét kitevő köznépi temetkezésekről, az egykor itt élt közösségek életmódjáról, viselkedéséről, temetkezési szokásairól, hétköznapjairól. Ez alapvetően a leletanyag többségének közéletlenségéből adódik. Ezen a helyzeten természetesen egyetlen munka gyökeresen nem változtathat, azonban a terület avar kori lelőhelyeinek teljességre törekvő összegyűjtésével és a kutathatók elemzésével legalább valós képet próbáltam megrajzolni a terület avar koráról. Ezért került sor a Kárpát-medence Duna-Tisza közti területére vonatkozóan egy átfogó összefoglalás elkészítésére alapvetően arra koncentrálva, hogyan történt e terület avar kori betelepülése.

Elsősorban arra kerestem a választ, hogy mikor és milyen ütemben történt a Duna-Tisza köze egyes területeinek avar kori megszállása, hogyan változott a településtömb, s ezekkel összefüggésben számolhatunk-e és mikor új betelepülő közösségekkel, kimutathatók-e régészeti módszerekkel belső migrációs folyamatok. A vizsgálatok során tovább-

bi kérdések is megfogalmazódtak, melyekre szintén megkíséreltem válaszokat keresni. Ilyen például az, hogy milyen válaszokat adtak az Avar Kaganátusban lejátszódó társadalmi-politikai folyamatokra az itt élő közösségek, milyen mértékű akkulturáció követhető nyomon a temetkezési szokásokban és a tárgyi hagyatékban, mit tudhatunk az egyes közösségek Kaganátuson belüli és kívüli kommunikációjáról, hivatalos és interperszonális kapcsolatrendszeréről, illetve arról, hogy az itt élők hogyan reagáltak egyes környezeti változásokra: életmódváltással vagy elvándorlással. Mindezek mellett természetesen nem lehetett megkerülni e területnek a Kaganátusban betöltött speciális szerepével, a kagáni központtal kapcsolatos kérdéseket sem. Mindezek vizsgálata pedig a régészeti emlékmény, elsősorban a sírleletek komplex elemzésével történt.

A településtömb változása és a migrációs folyamatok mögött meghúzódó indikátorok csak részben voltak kimutathatók, mert teljes feltárrásukhoz komplex társadalmi elemzésre és az Avar Kaganátus egyéb területeiről is hasonló részletességű áttekintésekre lenne szükség, azonban ez utóbbiak jelenleg nem állnak rendelkezésre. Csak egyes részművek esetében tudtam a saját megfigyeléseimet összevetni a Kisalföldről és a Körös-Tisza-Maros vidékéről rendelkezésre álló elemzések adataival.² Mindebből következően a jövőben

¹ Jelen tanulmány a Duna-Tisza köze avar kori betelepülésének problémái c., 2014-ben megvédett PhD-disszertáció téziseinek átdolgozott és irodalmi hivatkozásokkal ellátott változata.

² Az egyes régészeti jelenségek vizsgálatában a lokális szemlélet helyett egy nagyobb földrajzi egységre koncentrált Tomka Péter, amikor a Kisalföld avar sírleleteinél a tájólást, a koporsóhasználatot, s legutóbb a kettős- és többes temetkezéseket áttekintette (TOMKA Péter 1972, 1975, 1979, 2003). Munkái újszerűek voltak és példaként szolgáltak abban a tekintetben is, hogy a Kisalföldről a lehető legtöbb adatot vonta be vizsgálataiba. A keltezésre alkalmasabb régészeti leletanyagokon keresztül a temetkezési szokások egyes elemeinek is kronológiai vonatkozást adott, s a terület jellegzetességeit a szomszédos területekre való kitekintéssel állapította meg. Hasonló szemléletet követett Lőrinczy Gábor, amikor a Tiszántúl kelet-európai eredetű, kora

újabb, hasonló regionális vizsgálatok a dolgozatban tett egyes megállapításaimat jelentősen finomíthatják, módosíthatják.

A Duna-Tisza köze avar kori történetével kapcsolatos kérdések vizsgálata során elsősorban a sír- és szórványleletekre támaszkodhatunk a szisztematikus topográfiai kutatások hiánya és a telepfeltárások feldolgozatlansága miatt. Ezért a fenti kérdések vizsgálata előtt elvégeztem a sír- és szórványleletek teljességre törekvő anyaggyűjtését. Mivel azonban e terület avar kori anyagának közel kétharmada közöletlen, feldolgozatlan, ezért ez egy nagyléptékű forrásfeltáró alapkutatásává bővült.

A címben megfogalmazott problematika következtében elsősorban a terület kora avar kori anyagára koncentráltam. A kora avar népesség jellegzetességeinek meghatározását a temetkezési szokások és a régészeti leletanyag részletes elemzésével végeztem el. Az egyes jelenségeket, tárgytipusokat tágabb kontextusban is vizsgáltam. A tipológiai és korológiai kérdéseken túl a temetők horizontálstatigráfiai elemzése sokat finomíthatott volna a megállapításokon, azonban megbízható temetőterkép alig áll rendelkezésünkre.

A sajátos színezetű avar anyagi műveltség helyben, itt a Kárpát-medencében alakult ki, az ázsiai gyökereket komoly impulzusok érték már a kelet-európai sztyeppén, de az itt talált késő antik maradványlakosság, illetve a germán népek, valamint a bizánci kultúra hatására formálódott igazából a „jellegzetesen” avarnak tartott leletanyag. Ezt a folyamatot visszafelé követve törekedtem a Duna-Tisza közén elsőként megtelepedő avar közösségek régészeti leletanyagának, a legkorábbi lelethorizontnak a meghatározására úgy, hogy a körvonalazott kora avar kori emlékekből leválasztottam az idegen tárgyakat, jelenségeket (bizánci, germán, balká-

ni-mediterrán), és a „maradék” leletanyagot kötöttem a betelepülő népekhöz.

A kora avar sajátosságok meghatározása után azok továbbélésének vizsgálatával törekedtem az új jelenségek, a változások meghatározására.

A temetkezési szokások és a tárgyi emlékekről részletes elemzése után a terület avar kori emlékeiben hat kronológiai horizont rajzolódott ki, s ezek alapján készült el a terület avar kori betelepülésének modellje.

A tartós megtelepedés környezeti feltételeinek, a terület eltartó-képességének és az avar korszakot közvetlenül megelőző időszak régészeti emlékeinek bemutatása után teljes mélységben elemeztem az avar kor első felének emlékeiből – a nagyobb temetőrészletek esetében elvégzett horizontálstatigráfiai elemzések után – azoknak a részleteknek a kifejtésére szorítottam, melyek a betelepülés ütemének, illetve a terület sajátos szerepének vizsgálata szempontjából relevánsak. Az egyes temetkezési rituselemek, jelenségek és a tárgytipológiai vizsgálatok a társadalmi hierarchia különböző szintjein álló közösségek kapcsolatrendszerének, a Duna-Tisza köze felső harmadába lokalizálható korai kagáni székhely és vonzáskörzete kialakulásának és továbbélésének vizsgálatát kínálták. Komplex társadalmi elemzésre a temetőterképek hiánya, a dokumentációk hiányosságai és a leletanyag általánosan rossz állapota miatt nem volt lehetőség.

A következőkben e terjedelmes munkából³ a forrásbázis és a feldolgozásnál alkalmazott módszerek ismertetése után bemutatásra kerülnek a régészeti leletanyag elemzése során kirajzolódott lelethorizontok, s az ezekbe besorolt lelőhelyek területi elhelyezkedése alapján a Duna-Tisza köze betelepülésének egyes fázisai.

avar kori népességét körülírta a régészeti hagyatéék és a temetkezési szokások sajátos elemeivel (LŐRINCZY Gábor 1991 142.). Ezt a módszert alkalmazta Bende Lívია is Temetkezési szokások a Körös-Tisza-Maros közén az avar kor második felében c. doktori disszertációjában. Kutatásom során több szempontból is, főként az utóbbi munka szolgált példaként, melyben egy viszonylag nagy, jól körülhatárolható földrajzi egység teljesebb anyaggyűjtése alapján a temetkezési szokások minden egyes eleme vizsgálat alá került.

³ A doktori disszertáció anyaga két kötetre tagolódik. Az első kötet az elemző rész 453 oldalnyi elemző rész, 46 tipológiai táblával és egyéb képes illusztrációval, 10 diagrammal és 51 elterjedési térképpel. A kötet végén a Függelék I. a ¹⁴C méréseket, a Függelék II. 33 táblázatot, lelőhelylistát tartalmaz. A második kötetbe a Katalógus került, mely az avar lelőhelykataszter (ADAM) 1992-ben lezárt adatgyűjtése óta ismertté vált lelőhelyek szócikkeit, illetve 25 temető 1 083 sírjának leírását, valamint azok anyagát tartalmazza 518 táblába (404 rajzos és 114 fotótábla) szerkesztve.

A KUTATÁS TÉRBELI ÉS
IDŐBELI KERETEI

A kutatás térbeli kereteit a Duna–Tisza köze mint földrajzi értelemben vett régió jelentette. A Duna és a Tisza között elhelyezkedő, kb. 25 000 km² kiterjedésű terület a két folyó medrének köszönhetően három oldalról egyértelműen lehatárolható területi egység. A kutatott terület északi határának kijelölésére természetföldrajzi érvek alapján került sor. Északon a Szolnok–Jászberény–Göd vonalig elhelyezkedő lelőhelyekre terjedt ki a vizsgálat, amit az indokolt, hogy a Zagyva és a Galga mente tájtipológiailag a Duna–Tisza közéhez tartozik, mely a domb- és hegyvidék felé átmenetet képviselő peremterület.

A vizsgált területre esik Pest megye keleti része, Csongrád és Jász-Nagykun-Szolnok megyék nyugati harmada, egész Bács-Kiskun megye, alsó harmada pedig a mai országhatáron kívül, Közép- és Dél-Bácska területe.

Egyes jelenségek, tárgytipusok vizsgálata az északkeletről szomszédos Jászság nagyobb temetőire is kiterjedt (Alattyan–Tulát, János-hida–Tótkérpuszta, Jászapáti–Nagyállási út), mert ezek olyan területen fekszenek, amely természetföldrajzi szempontból közel azonos feltételeket nyújtott, mint a Duna–Tisza köze.

A vizsgálódás főként a 7. századi leletanyagra koncentrált, mert az már a régészeti lelőhelyek számbavétele során világossá vált, hogy markáns változások, egy-egy közösség temetkezési szokásainak, tárgyi hagyatékának különbsége csak a század végéig követhető jól nyomon. Ezután mind a temetkezési szokásokat, mind pedig a tárgyi anyagot egy gyors homogenizálódás jellemzi.

Mivel a terület teljes birtokba vétele a 8. század első évtizedeire tehető a délkeleti szeglet, a Sajkásvidék betelepülésével, ezért – különböző mélységben és intenzitással – tulajdonképpen mégis a teljes avar kori időszak vizsgálatra került. A kirajzolódó lelethorizontok a 7. század elejétől az avar kor legvégéig terjedő időszakot ölelik fel. A Duna–Tisza közén a 7. század elé keltezhető anyagot nem sikerült kimutatni.

A FORRÁSBÁZIS: AVAR KORI
LELŐHELYEK A DUNA–TISZA KÖZÉN

A Duna–Tisza közti avar kori lelőhelyek listájának összeállítását a korábbi lelőhelykataszterekre⁴ alapozva készült. Hamar kiderült, hogy különösen Csallány Dezső munkájában, de az ADAM-ban is meglehetősen sok hiba van, amely nagyrészt az adatok ellenőrzetlenségéből adódott. Néhány lelőhelyről kiderült, hogy nem avar kori, másoknál a kronológiai besorolást kellett felülbírálni, és több lelőhely esetében kétségesse vált, hogy egyáltalán létezett-e. Ezek alapján elengedhetetlenné vált a publikált lelőhelyek adatainak ellenőrzése is.

A múzeumi gyűjtemények és adattárak, a fellelhető archív fotók mellett a helytörténeti, iskolai és magángyűjteményeket is áttekin tettem, valamint a kecskeméti múzeum 1950 előtti teljes iratanyagát és az 1911 előtti, a megyei levéltárban található dokumentumanyagát is feldolgoztam.⁵

Mindent figyelembe véve, a bizonytalan adatokat mellőzve és összegyűjtve az 1993–2012 között ismertté vált lelőhelyeket is, 2012 végén a Duna–Tisza közéről 742 avar kori lelőhely volt ismert. Ebből 217 település, melynek döntő többsége topográfiai/terepbejárás adat, 366 lelőhelyről származik sírlelet (temetők, temetőrészletek) és további 159 a lelőhellyel rendelkező szórványleletek száma, melyek valószínűleg szintén temetkezésre, temetőre utalnak (1. ábra).

A sírleletek, temetők és a lelőhelyes szórványleletek együttes száma 525 (2. ábra). En-

⁴ CSALLÁNY Dezső 1956; ADAM 2002

⁵ A Bács-Kiskun Megyei Levéltár VIII.703. jelzet alatt a könyvtár és a múzeum kezdeti tevékenységére vonatkozóan őriz rövid, szűkszavú adatokat, elsősorban jelentéseket és elszámolásokat 1890-től 1924-ig, az önállósult múzeum különválásának időpontjáig. A jelentéseket Kada Elek, később Szabó Kálmán adatai alapján a könyvtár ügyeit is intéző és a múzeumi gyűjtemény kezelésével, majd igazgatásával is megbízott dr. Szilády Károly főlevéltáros állította össze. A valamivel több, mint hét doboznyi anyag rendezetlen, feldolgozatlan. Ezek tanulmányozására azért volt szükség, mert a II. világháború során a múzeum régészeti gyűjteményének nagyobb része megsemmisült és az iratanyagokból néhány leletegyüttes vonatkozásában új információ előkerülése volt várható. Így sikerült tisztázni néhány, a szakirodalomban megkövült pontatlanságot (vö. BALOGH Csilla 2002 292–293.).

nek csaknem a harmada, 154 lelőhely sorolható az avar kor első felébe (kora avar kor), ebből 20 lelőhely anyagában az avarkor első és második felének (közép és késő avar kor) leletanyaga is jelen van. 346 lelőhely keltezhető csak az avar kor második felére, és 25 lelőhely esetében a rendelkezésre álló információ alapján a kelteztést nem lehetett egyértelműen meghatározni (3. ábra).

Az 525 lelőhely közül 463 lelőhely anyagát, 8 039 sír adatát dolgoztam fel leletszinten egy több a többhöz reláción alapuló adatbázisba rendezve. A terület avar lelőhelyeinek mintegy 60%-a közöletlen; ha csak a nagyobb sírszámú temetőket tekintjük, azoknak kb. 40%-a nem publikált (pl. Tiszavárkony-Hugyimpárt, Dunacséb [Čelarevo, Srb], stb.). A publikálatlan lelőhelyek negyedénél csak adatrögzítésre volt lehetőségem.

A publikált sírleletek esetében is elvégeztem a forrásanyag kritikai vizsgálatát, ezért lehetőség szerint a dokumentációt és a tárgyakat is tanulmányozva vettem fel adataikat az adatbázisba.

56 lelőhely anyagát, illetve dokumentációját nem volt lehetőségem tanulmányozni: ezek közé tartoznak azok a publikálatlan anyagok, amelyeket utalásokból ismerünk, de az idők folyamán elpusztultak vagy elkeveredtek, és több kisebb, valamint néhány nagyobb temető és temetőrészlet, amelyek feldolgozás alatt állnak (4. ábra). Így az adatbázisból közel 1 000 sír adata hiányzik. Természetesen az ezekről szóló előzetes beszámolókból, kiállítási katalógusokból nyerhető információkat felhasználtam.

A legnagyobb problémát a régi ásatások anyaga jelentette, ugyanis sok esetben a leletek már nem voltak síronként külön tartva,⁶ illetve jó néhány, jelentős temető anyaga megsemmisült.⁷

⁶ Csak kiragadott példaként említem a csongrádi múzeum gyűjteményében található Csongrád–Mámai csárdadűlő (LŐRINCZY Gábor 1988 7–21.) és a Csongrád–Kilencsesi rakodó (LŐRINCZY Gábor – SZALONTAI Csaba 1993 283, Taf. 1) leleteit, vagy a szegedi múzeum régiségtárában található szeged-öthalmi leleteket (VARÁZSÉJI Gusztáv 1880).

⁷ Erre a sorsra jutott például a gátéri sírtemető, amelyben Kada Elek mintegy 650 sírt tárt fel. A korabeli híradások alapján az elpusztított temetkezésekkel együtt mintegy 1200–1300-ra becsülhető az előkerült sírok száma, s ezzel az egész Duna–Tisza köze legnagyobb temetője

A nagy mennyiségű adat és a mintegy 90%-os feltöltöttségű adatbázis ellenére önmagában a lelőhelyek kvantitatív módszerrel történő vizsgálatával nem lehetett volna objektív eredményt produkálni. A Duna–Tisza közti avar lelőhelyek esetében – de feltehetően ez más régiókra is igaz – a megbízható statisztikának több akadályával is számolni kell.

(1) A lelőhelyek között alig akad teljesen feltárt, vagy annak tekinthető temető. A legtöbb esetben csak néhány sír került elő, amelyből semmiképpen nem lehet megsejteni, hogy mekkora sírszámú temetőkhöz tartoznak. Tehát akár egy temetőre, akár a vizsgált területre vonatkozóan nem rendelkezünk a valós sírszámokkal (5–6. ábra).

(2) Az intenzív mezőgazdasági művelés és a csatornázások óta nagyarányú – be nem jelentett – leletpusztulással kell számolnunk.

(3) Szembesülnünk kell azzal, hogy a lelőhelyek területi szóródása meglehetősen egyenetlen.⁸ A teljes lelőhely szintű adatgyűjtés után, az eddig előkerült 525 lelőhely területi elhelyezkedése azt mutatja, hogy a sok lelőhely ellenére viszonylag fehér folt a Bajától közvetlenül keletre húzódó löszplató (Illancs), ritkán vannak lelőhelyek a Telecskai-dombok területén és a Ferenc-csatornától délre is. Bácska alsó felében a kevés ismert lelőhely a Ferenc-csatorna mellett mintegy 25–35 km szélességben, illetve a Duna magas partján fekszik. Az egyenetlen szóródás okát kereshetjük részben e területek természeti adottságaiban, hogy nem voltak alkalmasak a megtelepedésre, vagy ami a kutatást megnehezíti, hogy egyes területeken a lelőhelyeket vastag homokréteg fedi (Homokhátság). De néhány helyen egészen biztosan a kutatási/kutatottsági állapotnak tudható be a lelőhelyek kis száma.

(4) A régen előkerült leletek esetében sok anyag mára elpusztult, összekeveredett. Ezeknek az adatfelvétele sok pontatlanságot

lehetett. Sajnos leletei néhány sírszám nélküli szórvány kivételével nagyrészt megsemmisültek. Az első 297 sír leletanyagát legalább az ásató publikációjából ismerjük (KADA Elek 1905, 1906, 1908), bár a sír- és tárgyleírások szűkszavúak. A feltárás legnagyobb hiányossága, hogy nem készült róla temetőterkép. A temető megmaradt maréknyi lelete között nagy valószínűséggel sikerült azonosítani az elpusztultnak hitt páhi-pusztai leletek két darabját: a szűrőkanalat és a lancettát (BALOGH Csilla 2002 309).

⁸ Vö. ADAM 2002, Karte 1.

rejthet. A fennmaradt publikációk a statisztikai vizsgálatokhoz csak ritkán használhatók: a temetkezési szokásokra vonatkozóan kevés adatot szolgáltatnak, a tárgymegnevezések nem egyértelműek, vagy nagyon sematikusak. Jó esetben is csak egy részükhöz van illusztráció, és temetőterképek is csak ritkán állnak rendelkezésre.

(5) És végezetül számolnunk kell azzal is, hogy nem minden esetben sikerül megszerezni az ásató engedélyét még az adatfelvételhez sem.

Mindezeket szem előtt tartva az elemzést egy összetett statisztikai módszert (Kombinatio-statistik) alkalmazva végeztem, amelyben a relatív kronológiai, a statigráfiai és a tipológiai szempont egyszerre érvényesül.⁹

A LELETANYAG KRONOLÓGIAI FÁZISAI ÉS A DUNA–TISZA KÖZE BETELEPÜLÉSÉNEK MODELLJE

A Kárpát-medence avar kori megszállásának kérdését elsőként Korig Ilona vizsgálta, a kora avar kori fegyver-lószerszám leletgyűttesek (hosszúfülű, kerek, bordástalpú kengyelek, csuklós csikózáblák, rövid kopják, a félgömb alakú, préselt lószerszámveretek és a préselt, háromkaréjos- vagy téglalap alakú, rojtmintás lószerszámdíszek) elterjedése alapján az avar kori megszállás egy lehetséges útvonalát vázolta fel.¹⁰ Véleménye szerint a legkorábbi avar szállásterület a Duna–Tisza közén volt, s feltevése szerint a kengyeles-kopjás lovasok a dunaszekcsői átkelőhelynél lépték át a Dunát és szállták meg a Kelet-Dunántúlt az egykori limes mentén, valamint kisebb mértékben a Tisza vonalat, s csak utána következett a Maros mente és a fontosabb útvonalak biztosítása. A nagy számban a Duna–Tisza közéről általa összegyűjtött fegyver-lószerszám együtteseket – a szentendrei sírnak, valamint a kunágotai leletnek a hazai kutatásban akkor általánosan elfogadott keltezése alapján – a 6. század utolsó harmadára tette.¹¹

⁹ A módszertanról STADLER, Peter 1985, 1993; ZABOJNÍK, Josef 1991

¹⁰ KOVRIG Ilona 1955 39.

¹¹ Vö. Csallány Dezső kuturgur-bolgár elképzelésével (CSALLÁNY Dezső 1953 135.). A magyar népvándorláskor kutatását hosszú időn át meghatározta az et-

Bár e lelethorizontot ma is az avar kor korábbi időszakára jellemzőnek tartjuk, de a 6. század végére való keltezésük már nem bizonyítható. A leletkör keltezéséhez használt szentendrei sírt ugyanis a benne lévő Focas solidus (607–610)¹² post quem keltezi a 7. század első évtizedeire, illetve az újabb kutatások a kunágotai sírlelet nagyon korai keltezését is elvetették.¹³ Ez alapján Kovrig Ilona leletkombinációjában máris összekeveredtek az első nemzedék feltételezett emlékei a második és harmadik generációéval. Az ebből adódó nehézségek csak részben válnak áthidalhatóvá a „kettős keltezéssel”, amire egyébként már maga Kovrig Ilona is felhívta a figyelmet.¹⁴

A későbbi kutatás teljesen figyelmen kívül hagyta az avar megszállás útvonalának ezen elképzelését, s így a Duna–Tisza közére a 6. századi betelepülés lehetőségét is. A legkorábbi ázsiai eredetű tárgyak területi elterjedése alapján a legkorábbi avar szállásterületet a Tisza vidékére, a Duna mentére és a Dunántúlnak a Balatontól északra eső részére lokalizálták.¹⁵ E tárgytipusok elterjedési térképén a Duna–Tisza köze gyakorlatilag fehér foltként jelentkezett – jóllehet ez az előkerült és publikálatlan leletanyagról származó ismeretek hiányának volt köszönhető. A terület kora avar kori betelepülésével kapcsolatosan régóta az a nézet tartja magát a szakirodalomban, hogy a terület megszállása csak Konstantinápoly 626. évi sikertelen ostroma után indult meg abban az ütemben, ahogy egyre inkább lehetlenné vált az avarok balkáni térnyerése. S ezzel egy időben a kagáni székhely is északabbra húzódott, a Duna–Tisza köze középső/északi harmadába,¹⁶ mely ekkor „lakatlan” terület volt.¹⁷

A temetkezési szokások és a régészeti leletanyag elemzésével ezeket a „megkövesedett” megállapításokat sokban sikerült pontosítani, árnyaltabbá tenni.

nikus-megközelítés (etnikum=tárgy), ami a korabeli Európa nemzeti-romantikus történelemszemléletében gyökerezett. A téma összefoglalását ld. BRATHER, Sebastian 2000 141–144.

¹² BÓNA István 1983 103.

¹³ KISS Attila 1991 67–84.

¹⁴ KOVRIG Ilona 1955 37.

¹⁵ BÓNA István 1986 165.; GARAM Éva 1990 254–257.

¹⁶ KISS Attila 1995 140.

¹⁷ Vö. BÓNA István 1984 24. térkép; KISS Attila 1983 Abb. 1; 1998; CSEH János 1990

A Duna–Tisza köze avar kori emlékhanyagából 6. századra keltezhető lelethorizontot nem sikerült kimutatni. A 7. század elejétől a 9. századig terjedő időszakot felölelő régészeti emlékhanyagban a 7. század közepe táján egy éles korszakhatárt jelzett a kora avar kori temetők megszűnése (Péterréve [Bačko Petrovo Selo, Čik, Srb], Óbecse–Pionir u. [Bečej, ul. Pionirska, Srb], Szeged–Fehértó A, Felgyő–Ürmös tanya, stb.), és ezzel párhuzamosan új temetők nyitása (Jánoshida–Tótkérpuszta, Városföld, Hajós–Cifrahegy, stb.), valamint új szokások és tárgytipusok megjelenése. Az anyagi műveltség lassú átalakulásának és a leletanyagban 670/675 körül érzékelhető markáns impulzusnak az eredményeként a 7. század végére a kora avar hagyományok teljesen eltűntek, és egy homogénebb anyagi műveltség alakult ki. Ugyanakkor az egyes régiók, közösségek különbözősége a temetkezési szokásokban még mindig tükröződött. Ebben az átmeneti időszakban a Dunántúlról és kisebb mértékben a Tiszántúlról is kisebb közösségek migrációja mutatható ki a temetkezési szokások és a leletanyag alapján. A 8. század közepén új temetők megnyitása (Tatárszentgyörgy, Horgos–Ördöglyuk [Horgoš–Budžak, Srb], Dunacséb stb.), néhány, korábban már felhagyott, a kora avar korból jól ismert szokáselem ismételt feltűnése (fülkesírok, cölöpös és padkás sírok, lovas temetkezések), illetve egyes temetők teljes kifosztása (Topolya–Bánkert, Vágóhíd [Bačka Topola–Bankert, Klanica, Srb], Szeged–Fehértó B, Kunszállás–Fülöpjakab, Kiskundorozsma–Kettőshatár, Solt–Szőlőhegy, Szabadszállás–Battyhányi utca, stb.) egy belső korszakhatárt rajzoltak ki.

Ez a három kirajzolódó nagy periódus gyakorlatilag az avar kor klasszikus hármass felosztása szerinti kora, közép és késő avar kornak feleltethető meg, azonban a közép és a késő avar korszak között nem jelentkezik olyan éles határvonal, mint ahogyan a korai időszak végén az érzékelhető. Így tulajdonképpen a korszak két nagy periódusra osztása (avarkor első és második fele) tűnik indokoltnak, a két korszak határa a 7. század közepe táján mutatkozik.¹⁸

¹⁸ Az avar kor két korszakos felosztása nem előzmény nélküli. A közép és késő avar kor közötti kontinuitást a temetkezési szokások változatlanágával kapcsolat-

A régészeti leletanyag vizsgálata során az avar kor első felében két, a második felében négy lelethorizont rajzolódott ki. Az egyes tárgytipusok és a horizontok keltezésénél az éremmellékletes sírokat (Münzspiegel) és a hasonló horizontokkal való érvelést alkalmazva váltak kijelölhetővé a határok. A Duna–Tisza köze nyugati fele számos kapcsolatot mutat a kelet-dunántúli emlékhanyaggal, ezért a dunántúli tárgytipusoknak a Meroving/nyugati időrenddel¹⁹ való harmonizációját is fel lehetett használni a kronológiai fázisok pontosításánál.

A régészeti anyagban körvonalazódó hat időrendi fázis alapján a Duna–Tisza köze avar kori betelepülése – a jelen ismereteink alapján – a következő ütemek szerint történhetett.

1. fázis: ? – 600–620/625

A legkorábbi időszakra, a 7. század első évtizedeire keltezhető lelőhelyek a Duna mentén egy keskeny sávban sorakoznak, északon Káposztásmegyer–Váci országút, és délen Palánk (Bačka Palanka, Srb) között. A lelőhelyek többsége a Szeged–Baja vonaltól délre, hozzávetőlegesen a mai Ferenc-csatorna vonaláig szóródik, az ún. „római kis sánc” jelentette a déli határt. A Bácskai-lőszháton a mai Ferenc-csatorna vonaláig, valamint egy keskeny sávban a Tisza mentén Csongrád vonaláig elszórtan magányos, köznépi sírok (Szeghegy [Lovćenac, Srb], Szabadka–Mácskovics téglagyár [Subotica-cigłana Mačkovic, Srb]) és kiscsaládi temetők (Szabadka–Szand pálya [Subotica-igralište Sand, Srb], Baja–Allaga szőlő, Páhi–Kenyérhalom)

ban Tomka Péter figyelte meg (TOMKA Péter 1975, 1989). Konkrétan a két korszakra (kora és késő avar kor) való tagolást azonban Bóna István vetette fel (BONA István 1988 440), de ez sem a magyar (BÁLINT Csanád 1989 440.), sem a nyugati szakirodalomban (MARTIN, Max 1990 76. Anm. 21) nem talált visszhangra. A közép avar kori átalakulás kezdetét korábban kizárólag a 7. század harmadik harmadára tették, ma már inkább a 7. század közepe tájára (VIDA Tivadar 2003 306). Elsőként Bálint Csanád magyarázta a közép avar kori átalakulást bevándorlás nélkül (BÁLINT Csanád 2004). A későbbiekben Garam Éva és Falko Daim is a folyamatosságot hangsúlyozták azon fontos temetőmonográfiájukban, melyek a késő avar korszak kronológiai alapjait megteremtették (GARAM Éva 1995; DAIM, Falko 1987). A keltezési rendszerekről összefoglalva és a közép avarkor problematikájáról ld. az Anteus 28–29. kötete.

¹⁹ MARTIN, Max 1990 65–90.

találhatók. Az egyetlen nagyobb sírszámú temetőt Péterrévéről ismerjük (1. kép 1).

Ebbe az időrendi fázisba tartoznak a külön gödörbe elásott áldozati leletek közül a legkorábbiak, mint pl. Káposztásmegyér és Sztapár–Csapos kút (Stapar, Srb), illetve néhány szórványlelet.

A legfontosabb stratégiai pontok, a feltételezett gázlók és átkelők környékén egy-egy alacsonyabb rangú katonai vezető és szűkebb környezete temetkezései találhatók (Dunavecse–Kovacsos-dűlő, Fajszt–Garadomb, Kuneszér), vagyis a Duna mentén egy keskeny sávban stratégiai szempontok által vezérelt katonai jelenlétről beszélhetünk. Az ellenőrzés alá vont terület északi szélénél, Zsámbok–Hatvan térségében a hatalom biztosítására egy regionális vezéri szállás alakult. A zsámboki öves-kardos harcos (1. sír) a katonai elit helyi képviselője volt, s a vezető réteg jelenlétéről a Hatvan környéki, első osztályú bizánci aranyleletek és a tápiógyörgyei bizánci mécses árulkodnak.

A katonai elit préselt kerek, kő vagy üvegbetétes veretekkel, illetve Martynovka-típusú (ezüst álcsatok, pseudo-veretek, áttört téglalap alakú veretek, T- és Aradka-típusú akasztóveretek, „tamgás” szíjvégek, maszkos veretek) veretekkel díszített övet és gömbcsüngős aranyfülbevalót viselt, ezüst, ritkán arany szerelések, P-alakú függesztőfüles kardot hordott. Ez a leletkör a kelet-dunántúli temetők közül elsősorban Kölked–Feketekapu A, kisebb mértékben Zamárdi–Rétiföldek anyagával rokon.

A temetkezésekre az ÉÉNy–DDK tájolás, aknasírokba való temetés, az állatáldozatok és az edények hiánya jellemző. Lovassírokat csak a Duna mellett találunk (Baja–Allaga szőlő, Bácsfeketehegy [Feketić, Srb]), de ritka előfordulásuk alapján nem mondható jellemzőnek.

A köznépi anyagban az ázsiai eredetű tárgyak dominálnak: nagylemezgömbös fülbevalók, rozettás tegezövek, kettős övviselet. A nőkre és a férfiakra egyaránt a néhány szem gyöngy és a páros fülbevaló viselet a jellemző. A csonttárgyak között megtaláljuk a csontcsatokat, varkocsfésűket, bemetszett oldalú bogozókat, a legkorábbi ívelt peremveretes csontlemezekkel díszített tegezeket, a

felül egyenes záródású, párhuzamos oldalú, keskeny karú íjakat.

A fegyverek közül a keskeny nádlevél alakú lándzsák gyakrabban áldozati leletekben, ritkábban (lovass)temetkezésekben bukkannak fel, a lófelszerelés részeként. Az előbbieken a hosszú és hurkos fülű kengyelek mellett a sima kiskarikás csikózáblák és a kettőskarikás csikózáblák is megtalálhatók.

Késő antik–bizánci eredetűek a bronzlancok, és a helyi készítésű öntött gúlás és a gúlacsüngős fülbevalók is.

A Duna–Tisza köze délnyugati szegletében a vajzskai (Vajska, Srb) temetőt használó közösség egy önálló kulturális szigetet képezett. A 7. század közepéig/harmadik negyedéig keltezhető temetőben egy késő antik kultúrájú kis közösség sírjai kerültek elő, kőládákat római téglából, száraz falazással rakták. Nem ismerjük a temető teljes anyagát, de a kosaras fülbevaló, a pektorale-kereszt, a monogramos fejegyűrű alapján feltehetően keresztény közösség temetkezőhelyéről lehet szó.

Ez az időszak a bizánci érme-beáramlás szempontjából a legintenzívebb időszak, ebből a periódusból 11 érme származik,²⁰ melyek döntő többsége Bajától délre, a Duna mentén és a Bács-ér tágabb környékén került elő.

Az e kronológiai horizontba tartozó lelettipusok egy része (pl. varkocsfésű, egyenes záródású, párhuzamos oldalú, keskeny íjmerevítők) az Avar Kaganátus más részein egyáltalában nem mutatható ki és 600 elé biztosan nem is keltezhető. Ezért feltételezésem szerint a 7. század első évtizedeiben a Duna–Tisza közén megjelenő kis közösségek a Kárpát-medencén kívülről húzódtak erre a területre. A stratégiai pontokon megjelenő katonai elit feltehetően központi telepítés eredménye lehetett.

2. fázis: 620/625–650/660

A szállásterület növekedését újonnan nyitott temetők sora jelzi a Tisza mentén, Kecskeméttől északra, a Zagyva és Galga mentén és a járszági területeken, valamint délre a Bácskai löszháton (1. kép 2). Ekkor indul az Óbecse–Pionir utcai, a Szeged–Fehértő A, a gátéri, a Felgyő–Ürmös tanyai és a tiszavárkony-

²⁰ Vö. SOMOGYI Péter 2005 1. táblázat.

hugyinparti temető, egy-egy kisebb sírcsoporttal. Ezek is mind stratégiaileg fontos pontokon, talán gázlóknál, réveknél és az egykori római utak állomásainak közelében létesültek. A Pesti-síkságon az úrbőpusztai, a Bácskai-löszháton az óverbászi (Vrbas–ciglana Polet, Srb), a bácsandrászfalusi (Bački Sokolac–Moravicki put, Srb) és a Mélykút–Sánc-dűlői temetők nyitása azt mutatja, hogy a megnövekedett népesség a szállásterület belsejében is megvetette a lábát, de a középső, homokhátsági területek üresek maradtak.

Ebben a fázisban sajátos történeti szerepet játszott a Duna–Tisza köze felső harmada, ahol a gazdag magányos vezéri sírok (Kunbábony, Bócsa, Maglód, Kiskunfélegyháza–Pákapuszta, Petőfiszállás, Kecskemét–Sallai u.) a kagáni központot jelölik. A hatalmi központ áthelyeződése e területre valószínűleg a 626. évi konstantinápolyi vereséggel, s ennek következtében az avarok balkáni térszűrésével hozható összefüggésbe.

Az új hatalmi elit megjelenését a hatalom szimbolikájának megváltozása jelzi. A társadalmi piramis élén lévők hatalmi jelvényei az arany álcsatos övek és a karikás markolatú, hármassívű függesztő füles, aranyszelvényes kardok. Ez utóbbiak valószínűleg presztízsjavak voltak, melyeket a hatalom szimbólumaként kaptak tulajdonosaik. Elsőként a keceli, bócsai és petőfiszállási vezérek.

A gazdag fegyveres férfisírok által kirajzolt vezéri szállásterületet körbe veszik a katonai elit fegyveres sírjai (Csepel–Kavicsbánya, Kunpeszér 3. sír, Apatin–Szikes [Apatin–Sikeš, Srb] 2. sír, Szeged–Fehértó A 26. sír, Felgyő–Ürmös tanya 83. sír, Csanytelek A sír, Gátér 193. és 212. sír, Óbecse–Pionir u. 38. sír, Kishegyes–Sárgagödör [Mali Idoš–Zuta Jama, Srb] 70. sír, stb.).

A korszak eddig ismertté vált leggazdagabb temetkezése, a kunbábonyi vezéri sír bizánci csatja, álcsatos öve, arany edényekből álló asztali készlete, stb. az imitatio imperii²¹ részét képezte.

Az elit reprezentációjában tetten érhető egy sokszálú kapcsolat a Kelet-Dunántúl germán kultúrájú közösségeivel, melynek

legbeszédesebb megnyilvánulása a Duna–Tisza közén az álcsatos-körben feltűnő fogazott szalagfonatos díszű leletek (petőfiszállási, maglói és csanyteleki csat, a csanyteleki sírlelet kisszívvégei, stb.) megjelenése.²²

A két terület közötti kommunikáció csatornája egyrészt a helyi kereskedelem volt, mely a késő-antik hagyományokkal rendelkező dunántúli műhelyek termékeit közvetítette a Duna–Tisza közeli lakossághoz. Késő-antik-bizánci eredetű az a szepítkezési-higiéniás kultúra, mely valószínűleg szintén germán közvetítéssel került az itteni közösségekhez, az ezt szolgáló piperekészletek (ecsettubusok, szűrőkanalak, lancetták) a helyi piacokon könnyen és olcsón beszerezhető áruk voltak. A Szekszárd környéki késő-antik hagyományokkal dolgozó fazekas központból származó, főként a Duna menti területeken megjelenő világosszürke edények (kiöntőcsöves edények és gömbösebb testű, szűk nyakú palackok) is a helyi piacokon cseréltek gazdát.

A tárgyi hagyatékban a távolsági kereskedelem portékái is megtalálhatók, amit a női nyakláncokon feltűnő borostyángyöngyök, a bizánci csatok és tarsolycsatok, valamint az amphorák és a bizánci korsók mutatnak.

A férfiak körében kedvelté váltak a kislemezgömbös fülbevalók. Öveiket bizánci stílusú veretekkel (Fönlak-, Akalan-, Gátér-, Törökkanizsa-típus, állatalakos, madaras stb.), ritkábban fogazott szalagfonatos szíjvégekkel díszítették.

Továbbra is használatban maradnak az 1. fázisban már meglévő, egyenes záródású, párhuzamos oldalú, keskeny csontlemezekkel erősített karú íjak és a hozzájuk tartozó, ívelt peremveretes faragott csontlemezekkel díszített tegezek. Ugyanakkor mellettük a legkorábbi tegez-kiegészítők (faragott téglalap és szíjvég formájú lemezek) megjelenése ekkorra tehető.

Ebben a lelethorizontban bukkan fel jó néhány olyan lelettípus, mely kifejezetten a Duna–Tisza közére jellemző. Egy részük Közép-Ázsia nagy nomád temetőinek leletanyaga felé mutat kapcsolatot. Ilyenek a csont tömlővégek, az egyenesre fűrészelt peremű

²¹ Először H. Vierck használta ezt a kifejezést a bizánci hatalom külsőségeinek germán visszatükröződésére (VIERCK, Hayo 1981 92–94).

²² E kapcsolatra Garam Éva figyelt fel a maglói sír szalagfonatos csatja kapcsán (GARAM Éva 2005 420–426).

bogozók, a csont íjas-tűzgyújtó, a csontcsipe-szek, a körte alakú ostor- vagy korbácsvégek, a szaluk, a sima tükrök, a keskeny csontlécekkel díszített tegezék és a csücskös, bütykös és tüskés edények, valamint a kézzel formált agyagkulacsok. A Kecelről származó, egyedi Martynovka-típusú övgarnitúra is Közép-Ázsia felé mutat.

Ebben az időszakban jelenik meg a csontlemez díszek nélküli, akasztóhurkokkal és akasztóveretekkel rögzített tegeztípus. A keskeny csontlécszerű tarsolyzárók mellett feltűnnek a háromszög átmetszetű, kerek vagy szögletes, díszített előlapos, hátul 3-4 lyukkal áttört példányok.

Bizánci kézműves hagyományról árulkodnak a Kiskőrös–Város alatti temető 9. sírjának áttört, öntött veretei. Késő-antik előképekre vezethetők vissza a leginkább a Duna–Tisza közére jellemző Mezőszilas-típusú csüngők.

Ebben az időszakban szórványosan feltűnik e területen több olyan új tárgytypus, melyek majd később, a 7. század harmadik harmadában válnak általánosan jellemzővé, köztük nem egy az Ozora–Dunapentele–Igar kör vezérletele lesz. Ilyenek a legkorábbi varkocszorítók (pl. Dabas–Paphegy), a propeller alakú, szimmetrikus övveretek (pl. Kunpeszér 3. sír), és az obulusként a sírba került legkorábbi érempótló lemezek is (kunpeszéri 29. és a kunbábonyi 1. sírok).

A nagyszámú új tárgytypus – melyeknek a Kárpát-medence anyagában nincs előzménye – koncentrált felbukkanása a Duna–Tisza köze egyes területein a Kárpát-medencén kívülről érkező közösségekre utal. E lelettípusok szóródása azt mutatja, hogy ezek nagyrészt egy tömbben, a Közép-Tisza vidéken vetették meg lábukat. Egyik helyi előkelőjük a csengelejárti sírban nyugvó férfi volt, akinek lószerszámát és lándzsáját sírjától 22 m-re rejtették el, kis gödörben, halotti áldozatul.

Az ezen időszakra keltezhető temetőkben nagyrészt ugyanazokat a temetkezési szokásokat találjuk meg, mint az 1. fázisban. A temetők továbbra is néhány öves-kardos férfi temetkezése köré szerveződnek. A legmarkánsabb különbség az előző fázishoz képest, hogy a sírokban megjelentek az edénymelléletek: csücskös, bütykös és tüskés edények és a kézzel formált agyagkulacsok.

Az e horizontba tartozó áldozati leletekben már lószerszámveretek is találhatóak (Bácsújfalú [Selenca, Srb], Csengőd–Szántó-föld I. dűlő), a Duna–Tisza köze kevés számú ló- és lovas temetkezésének többsége ebbe a kronológiai fázisba tartozik (Óbecse–Pionir u. 24., 28., 34., 48. sírok, Csepel–Háros 5., 25., 27. és 39. sírok, Gátér 193., 212., 219. és 239. sírok, Öregcsertő 1–4. sírok). A magányos sírok között szerényebb mellékletűek, fegyvertelenek (pl. Homokméggy–Székes 138. obj.) és fegyveresek is vannak (Kecskemét–Sallai út, Csengele–Jójárt, stb.).

A rítusok hasonlósága arról árulkodik, hogy a már korábban a Duna–Tisza között megszálló népesség és a 7. század második negyedében ideérkezők nagyon hasonló vagy azonos kulturális gyökerekkel rendelkeztek, s feltehetően anyagi kultúrájuk az őket ért, eltérő impulzusok révén különbözött.

A 7. század legelején és a 7. század második negyedében feltételezett két bevándorlást egyelőre csak felvetés szintjén kezelhetjük. Fontosnak tartom hangsúlyozni, hogy nem szükséges feltétlenül az Avar Kaganátuson kívüli, keleti bevándorlásra gondolni. A Kárpátoktól keletre lévő területek régészeti anyaga alig ismert, ezért a Kaganátus keleti határát nem is tudjuk pontosan meghúzni. A történeti források alapján 630-ig számolni lehet a Kárpátoktól keletre–délekeletre élő avarokkal. Így a bevándorló közösségek a Kaganátus keleti területeiről is érkezhettek. E feltételezett bevándorlások azonban további kutatásokat igényelnek, az egyes rítusok, tárgytypusok keleti analógiáinak maradéktalan összegyűjtése és a kapcsolatrendszerük alapos vizsgálata révén.

Ebben az időszakban a Duna és a Tisza mentén egyes temetkezési szokások – lószerszámos temetkezések (Péterréve 28. sír, Szeghegy, Tass 38-as km-kő) és a munkaeszközök, főként a sarló sírba helyezése (Szeghegy, Vas-kút–Kossuth u. 433.) – idegen (germán?) kulturális hatások eredményei. A tárgyi emléksanyagban is találkozunk egy erőteljes germán kulturális hatással: ovális és pajzstövisek csatok, kétoldalas csontfésűk, ujjas fibulák, övcsüngők, Alpi-típusú veretek, fokosbalták és bárdok, széles levél alakú és hajítólandzsák, szakállas-köpűs nyílhegyek, a Duna mentén

egy keskeny sávban a nők övére jellemző övcsüngők. Ezen tárgytipusok kis területű, koncentrált előfordulása alapján a kulturális hatásokon túl nem zárhatjuk ki annak lehetőségét, hogy kisebb, germán hagyományú közösségek ide települhettek a Kaganátus más részeiről. Különösen a tassi és a Vaskút–Kosuth utcai sírok esetében idegen etnikumra gondolhatunk, ezeknél ugyanis a leletanyag (öntött tarsolycsat és szíjvég, nagyméretű vas szíjvégek, fokosbalta, L alakú bárd) és a temetési rítus (lószerzámos és eszközmellékletes [sarlós] temetkezés) is idegen a Duna–Tisza köze anyagától.

További vizsgálatokat igényel, hogy a Tisza mentén az óbecsei, a kundombi, a csengele–feketehalmi és a Jászapáti–Nagyállási úti temetőkben nagyobb számban feltűnő egyes tárgytipusok (gepida edények, ovális vascsatok, vadkanagyar csüngők, vascsipeszek) elszegényedett, és már részben akkulturalizálódott tiszántúli gepida közösségek áttelepülésére utalnak-e.

A 7. század második felétől a Duna–Tisza köze északnyugati és délkeleti fele eltérő intenzitású, gyorsaságú fejlődést járt be. A nagyjából Baja–Csongrád vonaltól nyugatra eső terület, hozzávetőlegesen a Duna–Tisza közének felső harmada, szorosan összefügg a Kelet-Dunántúllal, szinte azzal összeforr, míg az e vonaltól keletre eső terület, a Duna–Tisza köze alsó két harmada, egy lemaradó régiónak tűnik, amit lassúbb fejlődés/változás, tovább használt tárgytipusok (ódivatúság), s ebből következően kijebb tolódó korszakhatárok jellemeznek. A Duna összekötő, míg a Tisza inkább elválasztó szerepet töltött be.

A 7. század második negyedében a Duna–Tisza közén jól kitapintható változások történtek. Azt a további kutatásoknak kell majd tisztázniuk, hogy milyen szerepet játszottak ebben és a hatalmi központ kialakulásában a fentebb említett új „jövevények”. Elképzelhető, hogy Konstantinápoly 626. évi sikertelen ostroma nemcsak az avarok balkáni térnyerésének végét jelentette, hanem az így kudarcot valló Baján-dinasztia helyett egy új elit felemelkedésével is járt. Ez a két mozzanat együttesen játszhatott szerepet abban, hogy új hatalmi központ létesült egy új politikai elittel.

A 7. század második negyedében a Kaganátus egész területén egyfajta lassú változás indult meg, melyet legfőképpen az ékszerdivatban tapinthatunk ki. Ezt a változást egyrészt egyes „régii” ékszer típusok átalakulása jellemzi, mint például a nagylemezgömbös fülbevalók méretnövekedése, granulációkkal és rekeszutánzatokkal való gazdag díszítettsége. Másrészt a változás új ékszer típusok feltűnésében fogható meg. Ekkor jelentek meg a nagy-gyöngycsüngős fülbevalók legkorábbi darabjai, szórványosan feltűnnek a csövecskés üvegyöngyök, a nagyobb méretű, világoszöld, világoskék és színtelen, szintén csövecskés korai dinnyemag alakú üvegyöngyök²³ és szigetszerűen a türkizzöld és szürkéssárga színű, többtagú opak rúdgyöngyök. A 7. század közepe táján valamennyi kora avar temető felhagyása éles korszakhatárt jelez.

3. fázis: 650/660–670/675

A 7. század közepe után a Duna–Tisza közén számos új temetőt nyitottak, melyek egy része (pl. Csólyospálos–Felsőpálos, volt Budai-tanya, Pusztamérges B) a homokhátsági területeken a településtömb kiterjedését jelzi (1. kép 3). A kora avar temetők megszűntek, az egyetlen olyan temető, amelynek használatában folyamatosság látható, a gátéri. A Csongrád–Baja vonaltól keletre-délkeletre eső régióban nyílt új temetők döntő többségébe egészen az avar kor legvégéig temetkeztek (Felgyő–Ürmös-tanya, Szeged–Kundomb, Szeged–Makkoserdő, Topolya–Bánkert, Vágóhíd, Bácskossuthfalva–Kopplaló [Stara Moravica–Kopplalo, Srb], stb.). Ezek közül egyesekben nagy arányban jelennek meg a padkás sírok (Szeged–Kundomb, Bácsandrászállás és Madaras–Téglavető-dűlő). Az induló makkoserdei temetőben a fülkesírokba való temetkezés és az aknába helyezett áldozati állatok nagy száma jellemző. A fülkesír szórványosan feltűnik még a bácsandrászállási (1), a bácskossuthfalvi (2) és a Felgyő–Ürmös-tanyai (1) temetőkben. Ezekben az aknák üresek, de a részleges juhok, a koponyához tett edények a Körös–Tisza–Maros közéről a késői fülkesíros népesség temetkezési szokásaival mutatnak egyezést.

²³ VIDA, Tivadar – VÖLLING, Thomas 2000 85.

Ezen átmeneti periódus tárgyi emlékényegét a 2. fázistól a régi–új arányának eltolódásában megfogható eltérés különbözteti meg. A régészeti anyag kora avar jellegű, vagyis benne még határozottan jelen van a kora avar tárgyi anyag, de főként az ékszerdivatban az ízlés változása nagyon erőteljesen jelentkezik, mely a Fekete-tenger északi partvidéke felől érkező erőteljes impulzus eredménye. A nagylemezgömbös fülbevalók drasztikus méretnövekedése, a rajtuk megjelenő üveg-rátétek, a nagy-gyöngycsüngős fülbevalók, a pántkarpercek, illetve a fejes gyűrűk különböző típusai is kedvelté váltak. A legérzékenyebben a gyöngydivat reagált a változásra. A korábbi, néhány szemes és nagyobb méretű, lapított gömb alakú gyöngyből álló sorok helyett hosszabb, vegyes gyöngysorok váltak kedvelté. A tárgyi anyagban az egyik legmarkánsabb változás az álcsatos-kör eltűnése volt.

4. fázis: 670/675–700/710

A kora avar kori tárgyi anyag a 7. század negyedik negyedére teljesen átalakult, gyakorlatilag eltűnt. Abban a kérdésben még nem jutott nyugvópontra a kutatás, hogy a belső átalakulás mellett az új tárgyi emlékény megjelenésében milyen külső impulzusok játszottak szerepet és milyen mértékben, különös tekintettel a Kuber-féle bevándorlásra.²⁴ A 7. század legvégén az öntött tárgyi hagyomány megjelenése jelöli ki e horizont végét.

E kronológiai fázis leggazdagabb temetője a Duna–Tisza közén a Kiskőrös–Vágóhídi-dűlői, melyben elsősorban a nők és a gyermekek reprezentációja érhető tetten. A bizánci hatalom külsőségeinek visszatükröződése itt teljesült a legtökéletesebben, a bizánci női

viselet avar változata jelent meg a vágóhídi 8. sírba temetett, 4–6 éves kislány gyöngyöspendíliumos viseletében. Az Észak-Itáliával való kommunikációt mutatják a különleges szépségű üveg ivókürtök.

A Duna–Tisza köze keleti felében a gazdagabb fegyveres előkelők magányos sírjai (Kecskemét–Miklóstelep, Ballószög, Szeged–Átokháza) mellett gazdagabb fegyveres-síros temetők láncolata alakult ki (Tiszakécske–Öbög, Kunszállás, Szeged–Fehértó B). A gazdag temetők a kora avar vezéri szállás által kijelölt területnél nagyobb területet vesznek körbe, dél felé érezhető ennek elmozdulása.

A fegyveres elit temetőit főként a Duna–Tisza közének az északnyugati szegletében, a Rákos patak és a Budapest–Kecskemét–Csongrád vonal mentén találjuk. A nyugati részekén fegyveres sírok csak elszórtan fordulnak elő, közöttük kifejezetten a fegyveres réteghez köthetők nincsenek. Erre egyfajta magyarázat lehet, hogy ekkor a Duna–Tisza köze középső harmada teljesen összeforrt a Duna túloldalán lévő Ozora–Dunapentelelgar-körrel.

A Csongrád–Kecskemét–Szabadszállás vonal mentén, nagyjából a Csongrád–Dunaújváros/Intercisa közti egykori római út vonalára láncszerűen felfűződő temetők sora nyílik (Csongrád–Mámai csárda-dűlő, Városföld, Ballószög, Szabadszállás–Battyhányi utca, Szabadszállás B. gyakorlótér, Solt–Szőlőhegy), melyekben a tiszántúli kora avar kori temetkezési szokások tűnnek fel (KÉK–NyDNY tájolás, padmalyos sírok, részleges áldozati állatok, ételmellékletként juh hosszúfartó, a koponya mellé helyezett edény, ráterített juhbőrös temetkezés). Ezeket feltehetően a Tiszántúlról áttelepült kisebb közösségek használták. Közöttük több kisebb sírszámú temető van – teljesen feltárt a ballószögi, a városföldi és a solti temető –, ami azt jelzi, hogy rövid idő elteltével, legkésőbb a 7. század vége felé e temetőket fel is hagyták. Ugyanakkor a Dunántúl északi részén (pl. Visegrád–Széchenyi u. 19.) késő avar környezetben tűnik fel az ezekre is jellemző rítusok egyike-másika. Feltételezésem szerint ezek a tiszántúli közösségek nem tudtak megfelelő választ adni a sajátos Duna–Tisza közti természeti adottságokra, és továbbköltöztek a Dunántúl északkeleti régiójába.

²⁴ A közép avar kori leletcsoport módszeres elkülönítése Kovrig Ilona (KOVRIK Ilona 1963 123–148., 229–230.), Szabó János Győző (SZABÓ János Győző 1969 29–54.) és Bóna István (BÓNA István 1970) nevéhez köthető, a leletkör teljes részletességű leírását Garam Éva végezte el (GARAM Éva 1976 129–147.; 1978 206–215.; 1979 53–73., 85–94.). Számos külföldi kutató után (BLERBRAUER, Eric 1981 704–705.; ČILINSKÁ, Zlata 1967 447–448.; DAIM, Falko 1987 155–159.; VINSKI, Zdenko 1958 58.; ZÁBOJNÍK, Josef 1991, 1999) a hazai kutatók közül is egyre többen vélik úgy, hogy a közép avar kor tárgyi emlékényegének nem 670 táján egy csapásra jelent meg, hanem a közép avar korinak tartott tárgyak közül több prototípusa már a kora avar kor végén feltűnt (VIDA Tivadar 2003 306.; BÁLINT Csanád 2004 53–56.; BALOGH Csilla 2011 264., stb).

Ugyanakkor a Duna mentén is csak rövid ideig, mindössze 1-2 generáción át használt új temetők sora vált ismertté (Apostag-Célkitermelőhely B, Dunavecse-Kovacsos-dűlő B). Ezeket a Duna-Tisza köze többi temetőjétől eltérő temetkezési szokásai (Ny-K tájolás, cölöpös sírok, lovastemetkezések) ugyancsak elválasztják. E temetőknek a viszonylag gyors megszűnése a közösségek „nyom nélküli” eltűnésére, elvándorlására vagy nagyon gyors teljes asszimilációjára, valamely másik közösségbe való beolvadására utal.

Új, kora avar kori előzmény nélküli a Duna-Tisza közének két, egymástól távoli területén a cölöpös sírok megjelenése ebben az időszakban. Egyrészt a Csepeli-síkságon kirajzolódó zárt tömb (Apostag-Célkitermelőhely B, Dunavecse-Kovacsos-dűlő B. terület, Solt-Szőlőhegy), másrészt egy nagyobb területet érintő déli tömb a Dorozsmai-homokháttól nagyjából a mai Ferenc-csatornáig (Szatymaz-Makraszéki iskola, Kiskundorozsma-Daruhalom-dűlő II., Horgos-Csárda, Topolya-Bánkert és Óverbász-Polet téglagyár). Ez a fajta sír építmény, a cölöpökön álló védőtető vagy kamra az avar kort megelőzően mind a gepida, mint a langobárd területen általános gyakorlat volt. A kora avar korban a Kárpát-medence azon területein fordult elő, ahol germán kulturális hatás (is) érvényesült, főként azonban a Kelet-Dunántúlra volt jellemző. Ez a szokás a Duna-Tisza közén előzmény nélkül tűnt fel. Felvetődik, hogy gyakorlásuk a törzs-területekről érkező közösségekhez köthető-e.

A férfiak aprógömbös fülbevalót viseltek, az egyik legjellegzetesebb tárgy típus a téglalap alakú fedlapos varkocsszorító volt. A nők által viselt fülbevalók között új típusként tűntek fel a hengerpalástos, lengőcsüngős fülbevalók. A gyöngydivatban a fekete és sárga köles méretű gyöngyök váltak uralkodóvá. Elszórtan megjelentek a nomád-tükrök, s ezekkel közel azonos területen a különlegesen szép kidolgozású, tokos kétoldalas fésűk. A préselt pajzs és kettőspajzs alakú veretes övgarnitúrákat felváltja a préselt kerek, és a négyszögletes, középen kőbetétes veretek csoportja, majd a korszak végén, főként Baja-Homokmégy környékén feltűnnek a traszírozott szalagfonatos, lemezes övgarnitúrák. Ezek ezt a régiót a Dél-Dunántúlhoz kapcsolják.

A legmarkánsabb változások a fegyverzetben figyelhetők meg. Az egyélű kardokon előbb megjelenik a fokél, majd feltűnik a szablya. Eltűntek a lándzsák, de a vizsgált terület északnyugati szegletében még megtaláljuk a kúpos döfőlándzsákat. A Tisza menti temetőkben megjelentek a középszéles íjkarok (28–311 mm), ezeket a század végén szorították ki a széles íjkarok. A kora avar anyagból már ismert ívelt peremveretes, faragott csontlemezekkel díszített tegeztek vezérmotívuma a hosszan elnyúló inda lett, felváltva a korábbi geometrikus elemeket. A tegeztek tartozékként csont akasztóhorgok és állatfej alakú faragványok fordulnak elő.

Ebben a fázisban a külső impulzusok és a belső átalakulás, valamint a kisebb mértékű migrációs folyamatok együttese a Szeged-Baja vonaltól északra eső területek anyagi műveltségében intenzív váltást eredményezett. A Duna-Tisza közének déli felében szegényesebb, kevésbé jellegzetes anyagú temetők (pl. Óverbász-Polet téglagyár) jellemzők.

Ebben az időszakban már állandó falusias települések viszonylag sűrű hálózata jellemzi a Duna-Tisza közét.²⁵ Az életmód és mentalitásváltás párhuzamosan zajlott, egymást kiegészítő folyamatok voltak. E folyamatok a települések feldolgozásával lesznek még határozottabban kimutathatók.

5. fázis: 710/720–730/750

A Duna-Tisza köze betelepülésének utolsó ütemében, az eddig lakatlan délkeleti szegletben, az Sajkásvidéken is kisebb közösségek vetették meg lábukat (1. kép 4).²⁶ A fázis végét a 8. század közepén előzmény nélküli új temetők megnyitása mutatja.

A 8. század elejétől a régészeti leletanyagban nagyfokú egységesedés indult el. Az anyagi kultúra meghatározója az öntött technika, a motívumkincs is viszonylag szűk körű: szárnyas griff, majd kisebb késéssel a növényi ornamentika. A motívumok a 7. század vége felé szórványosan már feltűntek préselt kivi-

²⁵ Elsősorban az elmúlt évtizedek nagyberuházásaihoz kapcsolódóan 84 lelőhelyen került sor eddig kisebb-nagyobb, intenzívebb és laza szerkezetű avar településrészlet feltárására. Sajnos ezekből máig alig került valami publikálásra (BALOGH Csilla 1999, 2006; VÁLYI Katalin 2003).

²⁶ BUGARSKI, Ivan 2012

telben, illetve más anyagon, például csontfaragványokon. A növényi ornamentika hirtelen felbukkanása és minden mást kiszorító elterjedése egy rendkívül erős bizánci impulzussal magyarázható. Ez a folyamat a bizánci műveltségben a 8. század elején történt „kivirágzásban” gyökerezhet. Az öntési technikának a hirtelen feltűnése továbbgondolást igényel.

A Baja–Csongrád vonaltól északra békés fejlődés mutatkozik. A régészeti leletanyag nagy tömegéből kiemelkedik az arany fülbevalókat és az aranyozott övvereteket viselő elit.

A Duna–Tisza köze középső harmadában ebben a fázisban valószínűleg helyi kerámia-műhely működik, melynek jellegzetes edénye az ún. Duna–Tisza közti sárga kerámia.

A Baja–Csongrád vonaltól délre viszont folytatódott a terület „leszakadása”. A temetők többségét egysíkú és nagyon szegényes leletanyag jellemzi (Kanizsa–Kultúrotthon [Srb], Horgos–Öreglyuk [Srb]). E temetőkben a temetkezési szokások területi különbségei eltűntek, az ÉNy–DK tájolású aknasírok és a koporsós temetkezés az uralkodó. A sírokban ritka az állati eredetű ételmelléklet, a kiskérődzőket felváltotta a tyúk, a lúd, ritkábban a disznó, egyes közösségekben elterjedt a szárnyas áldozati állat szerepben (pl. Felgyő–Ürmös-tanya, Szeged–Kundomb). A sírokból egy-két temető kivételével gyakorlatilag teljesen eltűntek a fegyverek, kivételt négy temető képez, melyekben a Duna–Tisza köze fegyveres sírjainak 80%-a összpontosul: Szeged–Fehértó B, Topolya–Bánkert, Vágóhíd, Gombos (Bogojevo, Srb) és Dunacséb.

A sírleletek alapján a korszakról kialakult kép elég statikus. Ez részben a sírok nagyarányú bolygatottságának a következménye. A korszakról valószínűleg a telepek feldolgozásával árnyaltabb képet kaphatunk.

6. fázis: 730/750–826²⁷

A Duna–Tisza köze késő avar kori emlékanyagában a 8. század közepe körül a Pesti- és Solti-síkságon egészen a Kalocsai

Sárközig új temetők nyitása (Budapest–Népt stadion, Budapest–Wekerle-telep, Tatárszentgyörgy–Szabadrétpuszt, Üllés–Disznójárás, Kunpeszér késői sírcsoportja és Kunadacs–Turupuli-tanya) belső korszakhatár jelez.

E temetőket a halotti leplekre vagy a robusztus vaspántokkal, vasalásokkal ellátott koporsókra applikált arany és aranyozott bronz lemezdszék jellemzik. Ezekben a temetőkben egy újfajta reprezentáció jelenik meg. A nők körében kedveltek lettek az arany vagy az aranyozott, hasáb alakú lengőcsüngős fülbevalók, a gondos kivitelű, egyedi szépségű dobozos boglárók, kedvelté váltak a késő antik ízlésű csüngős gyöngysorok. Az 5. fázis „unalmas”, sötét dinnyemag alakú gyöngyei mellett karneol, monokróm, rúdgyöngyök, fóliásak és amphora alakúak is felbukkantak. A férfiak övverein általános lett a felületi aranyozás. Fegyvereik a széles karú íjak és a keskeny pengéjű, egyélű kardok, miközben más területeken ebben az időszakban már csak elvétve fordulnak elő fegyverek.

Ezen kívül Szeged környékén a bizánci eredetű tárgyaknak váratlan koncentrációja jelentkezik: öntött indás, csuklós karperec, cloasonné-rekeszes boglár (Szeged–Kundomb 44. sír), bizánci császárportrés veret (Kiskundorozsma–Kettőshatár II. 434. sír), arany sugaras-gyöngycsüngős fülbevaló (Topolya–Bánkert 221. sír), stb.

A makkoserdei temetőben – közel fél évszázados hiátus után – ismét elkezdik a fülkesírba temetést.

A terület déli szélénél a 8. század második felében arab dinárok és bizánci solidusok fordulnak elő.²⁸ A terület különleges státuszára

(DAIM, Falko 1987 155.; SZAMEIT, Erik 1987 166.), míg mások a kettős keltezés módszerével a 9. századi hosszabb továbbélést feltételeznek (SZALONTAI Csaba 1991 463–481.; 1996 145–162.). Szőke Béla Miklós egészen 840 körül számol a Zala völgyében avar maradványnépséggel (SZŐKE Béla Miklós 2004, 2008 52.), míg Kralovánszky Alán a 10. századig húzza fel egyes késő avar temetők használatát (KRALOVÁNSZKY Alán 1957 175–186.). Nem kívánok állást foglalni a kérdésben, nem is vizsgáltam a Duna–Tisza közti késői temetők felhagyásának időpontját sem. Egyelőre egyetlen olyan temető sem ismert, ahol késő avar és honfoglalás kori sírok közös előfordulása, a honfoglalást megelőző avar közösségről tanúskodna. A korszakzáró időpontot – mérleget és vizsgálat nélkül – TAKÁCS Miklós 2009, Abb. 1. alapján jelöltem meg.

²⁸ Lelőhelylistájuk KISS Attila 1996 7. lista.

²⁷ Az avar kor végének időpontja vitatott, alsó időpontja a 8. század vége – 9. század eleje, az avar–frank háborúk kora, illetve Krum bolgár kán támadása 803–804-ben. Néhány kutató ezután közvetlenül az övgarnitúrákat előállító műhelyek megszűnésével számol

utal a dunacsébi temető, nagyszámú fegyveres-lovas sírjával, aranyozott bronz díszítményekben gazdag anyagával.

A késő avar kornak ebben a második fázisában, e három, egymástól jelentős távolságra jelentkező, egyedi bizánci leletkoncentráció interpretálása részletes vizsgálatokat igényel.

Az egyes fázisok határait nem lehet mérve kezelni; az anyag újabb szempontok szerinti elemzésével, új leletek előkerülésével, a telepek feldolgozásával könnyen lehet, hogy majd módosításra szorulnak.

Szükséges lenne a Duna-Tisza köze anyagában körvonalazott horizontoknak az Avar Kaganátus más területein megállapítható kronológiai fázisokkal való összehangolása, de ott nem állnak rendelkezésre nagy területre kiterjedő vizsgálaton alapuló eredmények.

Az előzőekben bemutatott hat kronológiai fázis nagyjából szinkronban van Garam Évának a tiszafüredi temetőben szétválasztott leletfázisaival. A legmarkánsabb különbség, hogy míg a 8. század első évtizedeiben (4. fázis) egy újabb keleti eredetű, több ágból összetevődő népcsoport megjelenésével számol,²⁹ addig a Duna-Tisza közén ennek megfogható nyoma nincsen. Valamint a 8. század utolsó évtizedeire, a 9. század elejére (5. fázis) jelöli meg a tisztán indadíszes garnitúrák elterjedését,³⁰ ez a Duna-Tisza közti anyagban a 8. század közepén érezhető változások egyike. A legjobban Falko Daim fázisainak feleltethető meg az anyag bemutatott tagolása: a kora és a közép avar közti határt a leletanyag ezen a területen is a 7. század közepére jelölte ki, és a közép avar perióduson belül itt is két rövidebb fázissal számolhatunk.³¹

²⁹ GARAM Éva 1995 410.

³⁰ GARAM Éva 1995 412.

³¹ DAIM, Falko – LIPPERT, Andreas 1984 159.

A Duna-Tisza köze avar kori történetét nem szemléljük egy egységként. A terület megszállása különböző ütemben történt, és egyes régiók eltérő intenzitású, gyorsaságú fejlődést jártak be. A 7. század második negyedétől kezdve a kagáni központ a terület északi harmadába való helyeződésével vette kezdetét a Duna-Tisza köze területének szétszakadása. Ekkortól keltezhető, hogy a nagyjából a Baja-Csongrád vonaltól északra eső terület sokkal inkább kötődött a kelet-dunántúli régióhoz, mint a Duna-Tisza köze déli feléhez. A Duna nem szétválasztó, hanem összekötő volt. A Tisza menti szűkebb sáv és a Tiszántúl kapcsolatai csak sokkal kisebb mértékben mutathatók ki.

A terület déli felének fejlődése a 7. század közepe után megtorpant, egyes területei „leszakadó”, a 7. század harmadik harmadától pedig látványosan elszegényedő területek lettek. Sokkal lassúbb fejlődés jellemezte ezeket, amit az egyes lelethorizontok korszakhatárainak kitolódása mutat. A 8. század közepe táján (6. fázis) a Szeged környékén mutatkozó bizánci lelet-koncentrációt az elmúlt évtizedben feltárt, ma még közöletlen anyag elemzése után lehet kontextusba helyezni, ahogyan a kiemelkedő gazdagságú, nagyszámú fegyveres és lovas sírral jellemezhető dunacsébi temetőt is.

A rendelkezésre állt anyag alapján a Duna-Tisza köze avar kori betelepüléséről készített fentebb bemutatott modell nem tekinthető véglegesnek. A temetkezési szokások és a leletanyag további vizsgálata, összehasonlítása az Avar Kaganátus más területeivel, valamint a leletanyag keleti kapcsolatrendszerének szisztematikus feltárása jelentősen módosítja, árnyalhatja, színesítheti a most bemutatott képet.

IRODALOM

ADAM

- 2002 Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa. Hrg.: J. Szentpéteri. *Varia Archaeologica Hungarica* 13. Budapest

BÁLINT Csanád

- 1989 Die Archäologie der Steppe. Steppenvölker zwischen Volga und Donau vom 6. bis zum 10. Jahrhundert. Köln
- 2004 A középvavakor kezdete és Kuberek bevándorlása. – Der Beginn der Mittelawarenzeit und die Einwanderung Kubers. *Archaeologiai Értesítő* 129. 35–65. Budapest

BALOGH Csilla

- 1999 8–9. századi település Kiskunfélegyháza határában. Régészeti topográfiai adatok az avar kori településtörténethez Bács-Kiskun megyében I. In: S. Perémi Á. (szerk.): *A Nép-vándorlásokor Fiatal Kutatóinak 8. Találkozásának Előadásai*. 111–124. Veszprém
- 2002 Régészeti adatok Bács-Kiskun megye területének kora avar kori történetéhez. Előmunkálatok a Duna–Tisza köze avar kori betelepülésének kérdéseiről. – *Archäologische Angaben zur frühawarenzeitlichen Geschichte des Komitates Bács-Kiskun*. Vorkarbeiten zu den Problemen der Besiedlung des Donau-Theiß-Zwischenstromlandes in der Frühawarenzeit. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – *Studia Archaeologica* 8. 291–340. Szeged
- 2006 Késő népvándorlás kori felszíni boronaház Petőfiszállás–Dósa-tanyáról. In: H. Bathó E. – Ujváry Z. (szerk.): *Jászok és kunok a magyarok között*. Ünnepi kötet Bánkiné Molnár Erzsébet tiszteletére. *Jászsági Könyvtár* 6. 212–231. Jászberény
- 2011 Kora avar kori ún. propeller alakú övveret a kunpeszéri 3. sírból. – Frühawarischer sog. propellerförmiger Gürtelbeschluss aus Grab 3 in Kunpeszér. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – *Studia Archaeologica* 12. 257–276. Szeged

BIERBRAUER, Eric

- 1981 É. Garam, Das awarenzeitliche Gräberfeld von Kisköre. *Bonner Jahrbücher des Rheinischen Landesmuseums in Bonn und des Vereins von Altertumsfreunden im Rheinlande* 181. 702–705.

BÓNA István

- 1970 Avar lovassír Iváncsáról. – Grave of an avar horseman at Iváncsa. *Archaeologiai Értesítő* 97. 243–263.
- 1983 A XIX. század nagy avar leletei. – Die großen Awarenfunde des 19. Jahrhundert. *Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve* 1982/1983 81–160.
- 1984 A népvándorlásokor és a korai középkor története Magyarországon. In: Székely Gy. (szerk.): *Magyarország története I.* 265–374. Budapest
- 1986 Daciától Erdőelvéig. Erdély és a Kelet-Alföld a népvándorlás korában (271–895). In: Köpeczi B. (szerk.): *Erdély története három kötetben*. 107–234. Budapest
- 1988 Die Geschichte der Awaren im Lichte der archäologischen Quellen. In: *Popoli delle steppe: Unni, Avari, Ungari*. *Settimante di Studio del Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo* 35. 437–461.

BRATHER, Sebastian

- 2000 Ethnische Identitäten als Konstrukte der frühgeschichtlichen Archäologie. *Germania* 78. 139–177.

BUGARSKI, Ivan

- 2012 Occupation of the south Pannonian soil during Antiquity and the Migration period: Šajkaška revisited. In: Ivanišević, Vujadin – Kazanski, Michel (ed.): *The Pontic-Danubian Realm in the Period of the Great Migration*. Posebna Izdanja, Knjiga 51 – Collège de France – CNRS Centre de Recherche D'Histoire et Civilisation de Byzance. *Monographies* 36. 11–34. Paris–Beograd

ČILINSKÁ, Zlata

- 1967 Zur Frage des zweiten awarischen Kaganats. *Slovenská Archeológia* 15. 447–455.

CSALLÁNY Dezső

- 1953 A bácsújfalusi avarkori hamvasztásos lelet. Adatok a kuturgur-bolgárok (hunok) temetési szokásához és régészeti hagyatékához. – *Trouvaille d'objets incinérés de l'époque avare á Bácsújfalu*. *Contributions á l'étude des rites funéraires et au legs archéologique des koutourgours bulgares (huns)*. *Archaeologiai Értesítő* 80. 133–141.

- CSALLÁNY Dezső
 1956 Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa. Budapest
- CSEH János
 1990 Adatok az V-VII. századi gepida emlékanyag egységéhez. Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve 7. 29-77.
- DAIM, Falko
 1987 Das awarische Gräberfeld von Leobersdorf, NÖ. Studien zur Archäologie der Awaren 3/1. Wien
- DAIM, Falko – LIPPERT, Andreas
 1984 Das awarische Gräberfeld von Sommerein am Leithagebirge, NÖ. Studien zur Archäologie der Awaren 1. Wien
- GARAM Éva
 1976 Adatok a középvavar kor és az avar fejedelmi sírok régészeti és történeti kérdéseihez. – Zu den Archäologischen und historischen Fragen der Mittleren Awarenzeit und der awarischen Fürstengräber. Folia Archaeologica 27. 129-147.
 1978 A középvavarkor sírbulussal keltezhető leletköre. – Der mit Grabobulus datierbare Fundkreis der Mittelawarenzeit. Archaeologiai Értesítő 103. 206-216.
 1979 Das awarenzeitliche Gräberfeld von Kisköre. Fontes Archaeologici Hungariae. Budapest
 1990 Bemerkungen zum ältesten Fundmaterial der Awarenzeit. In: Freisinger, H. – Daim, F., (Hg.): Typen der Ethnogenese unter Besonderer Berücksichtigung der Bayern. II. 253-272. Wien
 1995 Das awarenzeitliche Gräberfeld von Tiszafüred. Cemeteries of the Avar Period (567-829) in Hungary. Vol. 3. Budapest
 2005 Avar kori nemzetségszék sírja Maglódon. – Das awarenzeitliche Sippen-Häuptlingsgrab von Maglód. Communicationes Archaeologicae Hungariae 407-436.
- KADA Elek
 1905 Gátéri (Kun-kisszállási) temető a régibb középkorból. Archaeologiai Értesítő 25. 360-384, 402-409.
 1906 Gátéri (Kun-kisszállási) temető a régibb középkorból. Archaeologiai Értesítő 26. 135-155, 207-221.
 1908 Gátéri (Kun-Kisszállási) temető a régibb középkorból. Archaeologiai Értesítő 28. 330-339.
- KISS Attila
 1983 Die Skiren im Karpatenbecken, ihre Wohnsitze und ihre materielle Hinterlassenschaft. Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 35. 95-131.
 1991 Zur Zeitstellung des „münzdatierten“ awarischen Fürstengrabes von Kunágota. Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 36. 67-84.
 1995 Tanulmányok a kora avar kori kunbáonyi vezérsírról. – Studien zum Fürstengrab von Kunbáony aus der Frühawarenzeit. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica 1. 131-149.
 1996 'In terra nummus' – A Kárpát-medence avar kori kereskedelmi külkapcsolatainak vázlata a régészeti és numizmatikai leletek tükrében. – 'In terra nummus' Die Skizze der Handelsbeziehungen des Karpatenbeckens in der Awarenzeit im Spiegel der numismatischen und archäologischen Quellen. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica 2. 221-245.
- KOVRIG Ilona
 1955 Adatok az avar megszállás kérdéséhez. Archaeologiai Értesítő 82. 30-44.
 1963 Das awarenzeitliche Gräberfeld von Alattyán. Archaeologica Hungarica 40. Budapest
- KRALOVÁNSZKY Alán
 1957 Adatok az ún. S-végű hajkarika kialakulásának és időrendjének kérdéséhez. Archaeologiai Értesítő 84. 175-186.
- LŐRINCZY Gábor
 1988 A csongrádi múzeumi törekvések első korszaka. Farkas Sándor régészeti tevékenysége és a Városi Múzeum. In: Mozaikok Csongrád város történetéből. 7-21. Csongrád
 1991 A szegvár-óromdűlői kora avarkori temető 1. sírja. – Das Grab 1 des frühawarenzeitlichen Gräberfeldes von Szegvár-Oromdűlő. Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1984/85-2. 127-154.

LŐRINCZY Gábor – SZALONTAI Csaba

- 1993 Újabb régészeti adatok Csongrád megye területének 6–11. századi településtörténetéhez I. – Archäologische Beiträge zur Siedlungsgeschichte des Komitats Csongrád im 6–11. Jahrhundert I. Herman Ottó Múzeum Évkönyve 30–31/2 279–320.

MARTIN, Max

- 1990 Awarische und germanische Funde in Männergräbern von Linz-Zizlau und Környe. Ein Beitrag zur Chronologie der Awarenzeit. Wosinszky Mór Múzeum Évkönyve 15. 65–89.

SOMOGYI Péter

- 2005 Újabb gondolatok a bizánci érmék avarföldi elterjedéséről. Numizmatikai megjegyzések Bálint Csanád közép avar kor kezdetére vonatkozó vizsgálataihoz. – Neue Überlegungen über den Zustrom byzantinischer Münzen ins Awarenland. Numismatischer Kommentar zu Csanád Bálints Betrachtungen zum Beginn der Mittelawarenzeit. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica 11. 189–228.

STADLER, Peter

- 1985 Seriation awarischer Gürtelgarnituren aus Nové Zámky und Želovce. In: Daim, F. – Friesinger, H. (Hrsg.): Die Bayern und ihre Nachbarn II. 127–132. Wien
- 1993 La chronologie de l'armement des Avars du VIe au VIIIe siècle. In: L'Armée et les Barbares du IIIe au VIIe siècle. Association française d'Archéologie Mérovingienne et la société des amis du Musée des antiquités nationales. 445–457. Paris

SZABÓ János Győző

- 1969 Az egri múzeum avar kori emlékei III. Sírleletek Nagyréde-Ragyogóparton. – Der awarenzeitliche Fundbestand des Museums von Eger. Grabfunde aus Nagyréde-Ragyogópart. Egri Múzeum Évkönyve 6. 29–67.

SZALONTAI Csaba

- 1991 Megjegyzések az Alföld 9. századi történetéhez. (A késő avar karéjos övveretek). – Bemerkungen zur Geschichte des Alföld 9. Jahrhundert. (Spätawarenzeitliche schuppenförmige Gürtelbeschläge). Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1984/85–2. 463–482.
- 1996 „Hohenbergtől Záhonyig“. Egy késő avar kori övverettípus vizsgálata. – „Von Hohenberg bis Záhony“. Untersuchung eines spätawarenzeitlichen Gürtelbeschlagentyps. Savaria Pars Archaeologica 22/3 (1992–1995) 145–162.

SZAMEIT, Erik

- 1987 Karolingerzeitliche Waffenfunde aus Österreich II. Die Saxe und Lanzen spitzen. Archaeologia Austriaca 71. 155–171.

SZÓKE Bála Miklós

- 2004 Archäologische Angaben zu den ethnischen Verhältnissen Pannoniens am Anfang der Karolingerzeit. In: Fusek, G. (Red.): Zborník na počesť Dariny Bialekovej. 371–382. Nitra
- 2008 Veränderungen in der Struktur des awarischen Gürtels. Anteus 29–30. 175–213.

TAKÁCS Miklós

- 2009 Über die Chronologie der Mittelalterlichen Siedlungsgrabungen in Ungarn. Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungariae 60. 223–252.

TOMKA Péter

- 1972 Adatok a Kisalföld avar kori népességének temetkezési szokásaihoz. Kés a sírban. – Beiträge zu den Bestattungsarten der Bevölkerung von Kisalföld in der Awarenzeit. Messer im Grab. Arrabona 14. 27–75.
- 1975 Adatok a Kisalföld avar kori népességének temetkezési szokásaihoz II. A tájolás. – Beiträge zu den Bestattungsarten der Bevölkerung von Kisalföld in der Awarenzeit II. Orientierung. Arrabona 17. 5–90.
- 1979 Adatok a Kisalföld avar kori népességének temetkezési szokásaihoz III. Koporsóhasználat a tápi temetőben. – Angaben zum Bestattungsbrauchtum der Bevölkerung vom kleinen Alföld in der Awarenzeit III. Sarggebrauch im Gräberfeld von Tápi. Arrabona 19–20. 17–108.
- 1989 Die Frage der ethnischen oder kulturellen Verwandtschaft bzw. interethnischen Wirkung im Spiegel der Begräbnissitten. Wosinszky Mór Múzeum Évkönyve 15. 163–174.
- 2003 Az avar kori temetkezési szokások kutatásának újabb eredményei. Kettős- és többes temetkezések. – Neuere Erkenntnisse in der Forschung der Bestattungsbräuche zur Zeit der Awaren Doppel-, und Mehrfachbestattungen. Arrabona 41. 11–56.

VARÁZSÉJI Gusztáv

1880 A szeged-öthalmi őstelep és temető. *Archaeologiai Értesítő* 14. 323–336.

VÁLYI Katalin

2003 Kortalan körök és négyzetek. Pásztorépítmények a Duna-Tisza közén. – Ageless circles and squares. Herdsmen's structures in Duna-Tisza köze (the region between the Rivers Danube and Tisza). In: Szalontai Cs. (szerk.): *Úton – útfélen. Múzeumi kutatások az M5 autópálya nyomvonalán – On the Road! Museum research along the intended route of the M5 motorway.* 29–45. Szeged

VIDA Tivadar

2003 A korai és a közép avar kor (568–7/8. század fordulója). In: Visy Zs. (főszerk.): *Magyar régészet az ezredfordulón.* 302–308. Budapest

VIDA Tivadar – VÖLLING, Thomas

2000 Das slawische Brandgräberfeld von Olympia. *Archäologie in Eurasien* 9. Verlag Marie Leidorf Rahden/Westf.

VIERCK, Hayo

1981 'Imitatio Imperii und Interpretatio Germanica von der Wikingerzeit' in I.R. Zeitler. *Le Pays du Nord et Byzance.* Uppsala

VINSKI, Zdenko

1958 O nalazima 6. i 7. stoljeća u Jugoslaviji s posebnim obzirom na arheološku ostavštinu iz vremena prvog Avarskoga Kaganata. – Zu den Funden des 6. und 7. Jahrhunderts in Jugoslawien mit besonderer Berücksichtigung der archäologischen Hinterlassenschaft aus der Zeit des ersten awarischen Khaganates. *Opuscula Archaeologica* 3. 13–67.

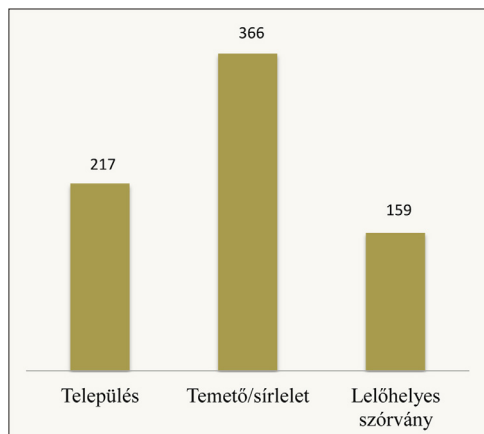
ZABOJNÍK, Josef

1991 Seriation von Gürtelgarnituren aus dem Gebiet der Slowakei und Österreichs (Beitrag zur Chronologie der Zeit des awarischen Kaganats). In: *K problematike osídlenia stredodunajskej oblasti vo včasnóm stredoveku.* 219–321. Nitra

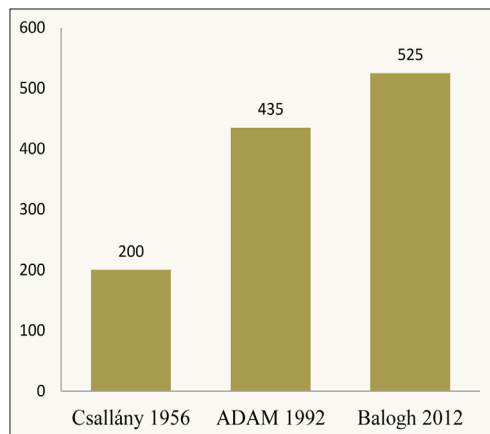
1999 Das awarische Kaganat und die Slawen an seiner nördlichen Peripherie (Probleme der archäologischen Kaganats). *Slovenská Archológia* 47/1. 153–165.



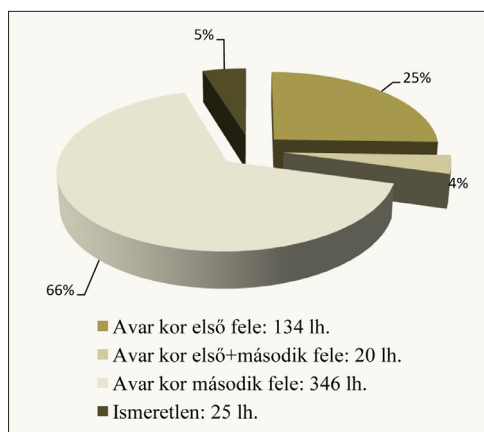
1. kép. A Duna-Tisza köze avar kori betelepülésének fázisai



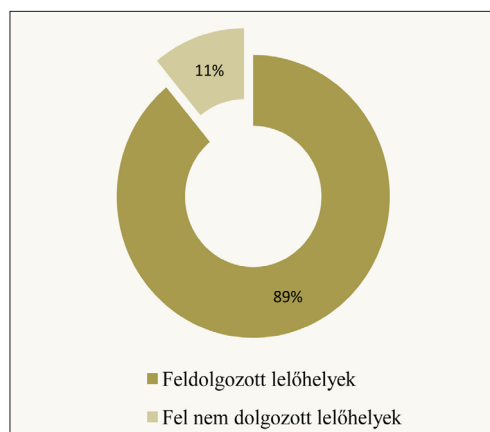
1



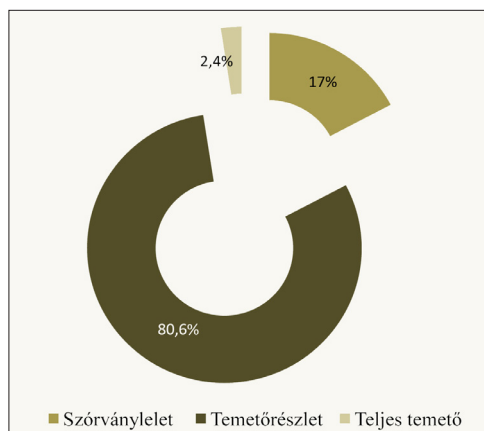
2



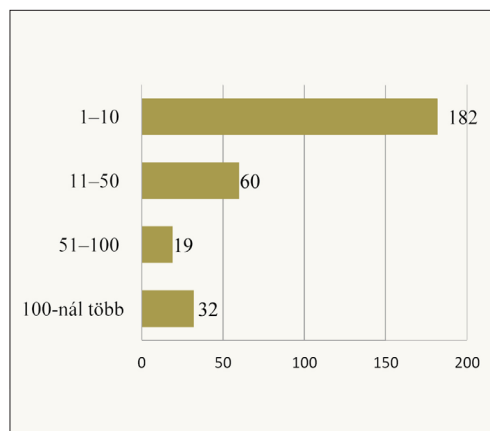
3



4



5



6

1-6. ábra. (1) A Duna-Tisza közti avar kori leelőhelyek megoszlása jellegük szerint; (2) A leelőhely-kataszterekben szereplő Duna-Tisza közti avar sírleletek és leelőhelyes szórványok száma; (3) A Duna-Tisza közéről ismert sírleletek, temetők és szórványok megoszlása korszak szerint; (4) Az ismert leelőhelyek feldolgozás százalékos megoszlása; (5) Az avar kor második felének leelőhelyei jellegük szerinti megoszlásban; (6) A temetőrészletek a feltárt sírok száma szerinti csoportosításban

Csilla Balogh

pp. 55-74

THE SETTLEMENT OF THE AVAR POPULATION
IN THE DANUBE-TISZA INTERFLUVE REGION

The present article discusses the settlement of the Avars in the Danube-Tisza Interfluve Region on the basis of the analysis of 8.039 graves. Six chronological phases were identified in the archaeological material of the Avar Period in the research area. No find horizon was recognized from the sixth century period. The growth of the Avar settlement area along the Tisza River, and also north from Kecskemét is clearly visible in the second phase (620/625–650/660), when a series of new cemeteries were opened. In this period the upper part of the Danube-Tisza Interfluve Region had a special historic importance as the residence of the Khagan was located there. The distinctive role and the privileged position of the communities residing here can be demonstrated until the end of the Avar Age. Though the material culture of the Avars in the third chronological phase (650/660-670/675) resembles the features of the Early Avar Period, the beginning of a slow transformation is observable, especially in the fashion of jewelry. The changes became explicit in the fourth phase (670/675-700/710), by that time the material culture of the Early Avar Period disappeared. The Avar settlement area spread to the whole territory of the Danube-Tisza Interfluve Region in the fifth phase (710/720-730/750), when smaller communities appeared in the south eastern, before that time uninhabited parts of the region. In the sixth chronological phase (730/750-826) new cemeteries were opened in the northwestern part of the region, containing graves with weapons, besides, significant Byzantine find concentration appears in the area of Szeged-Szabadka/Subotica-Topolya/Bačka Topola, as well as southern borderland of the Bácska Region. Obviously, the chronological phases defined by the present paper must be interpreted as a flexible framework, which might be modified by the further analysis of the find material, discovery of new finds, and the study of Avar settlement patterns.

György V. Székely – Sándor Varga

pp. 75-96

THE EXCAVATION OF AN EARLY ÁRPÁDIAN PERIOD CEMETERY
AT TISZAKÉCSKE-ÁRKUS-DŰLŐ

In 1981, 25 graves of an early Árpadian Period cemetery had been excavated in Tiszakécske-Árkus-dűlő. Among the excavated graves, 14 burials yielded jewelry, garment ornament, or other types of grave goods. The most frequent finds were the annular jewels; in two graves finger rings were found. According to the quantity of assemblages, the wealthiest grave was Grave Nr 10, which included a lyre-shaped belt buckle, two flat rings, and two strap-ends. Among tools, some iron knives and one iron scissors were unearthed. The cemetery's chronology was verified by the two denarius of Stephen I (997-1038), which functioned as funerary obols. Consequently, the find material suggests that the cemetery had been opened around the turn of the millennium, and was given up in the middle decades of the eleventh century.

Antónia Marcsik – Erika Molnár

pp. 97-108

PRELIMINARY REPORT ON THE ANTHROPOLOGICAL MATERIAL OF THE 10-11TH
CENTURY CEMETERY EXCAVATED AT TISZAKÉCSKE-ÁRKUS-DŰLŐ

The number of excavated male and female burials is approximately equal. The Infans II and Juvenis age groups are completely absent from the documented material. According to the metric